

VÄSTERÅS

Uppfört 1854-57, taget i bruk 1857

T-formad plantyp i tre våningar, 66 ljusa och 5 mörka celler samt 3 vaktceller

Två ursprungliga sidobyggnader, ursprunglig mur på framsidan
Arkitekt: Carl Fredrik Hjelm

1913 och 1915 förstörades vardera året tio cellfönster - på norra sidan, i bottenvåningen och mellanvåningen. Omkring 1930 flyttades domstolslokalen från administrationsdelens övervåning till den nordöstra sidobyggnaden; den tidigare tingssalen blev därmed arbetslokal. 1932 igenlades de öppna bottnarna i cellängan delvis. I början av 1950-talet genomfördes en stor ombyggnad - de kvarvarande öppna partierna av bottnarna lades igen och en verkstad inordningställdes i cellängans bottenvåning. I administrationsdelens bottenvåning byggdes köket om, i mellanvåningen slogs rummen ihop till en stor matsal och i övervåningen delades den tidigare tingssalen upp i mindre tjänsterum. Under 1960-talet tillkom de nuvarande stängslen på anstaltens östra, södra och västra sidor och omkring 1969 genomfördes en fasadrenovering. 1974 byggdes en verkstad till vid cellängans östra gavel och vid ungefär samma tidpunkt inreddes vinden. 1985 utbyttes administrationsdelens fönster.

PLANERING

Fängelset i Västerås uppfördes i en skogsbacke bakom slottet, strax utanför den gamla stadskärnan. Tomten sträckte sig före 1873 ner till Mälaren men detta år avstyckades ett markområde mellan fängelset och stranden för den planerade järnvägen. Några år tidigare hade en sjukhusbyggnad - "Gamla lasarettet", nu en del av landstingskomplexet - uppförts på höjden väster om fängelset. Anstalten är idag inbäddad i träd och gräska; bakom fängelset vidtar ett parkområde, Stallhagen, och mot Svartån i öster sträcker sig öppna träd- och gräsbevuxna ytor. Mitt emot huvudingången finns ett nyuppfört kontorskomplex för länsstyrelsen och bortom det slottet och slottsparken. Lite längre bort, åt öster, kan man se järnvägsstationen och hamnområdet och nedanför fängelset, på andra sidan järnvägsspåren och en trafikled, ligger Mälaren med strandbad och småbåtshamn.

Tomten avgränsas på framsidan av en mur och åt övriga sidor av trädstängsel och plank. Förutom den stora T-formade huvudbyggnaden

- bestående av en kort administrationsdel mot norr och en östvästlig cellänga - finns i nordöstra hörnet av tomten en skolbyggnad och i nordvästra hörnet en träningslokal med bastu. Vidare har på östra sidan uppförts en envåning tillbyggnad innehållande verkstad och på baksidan finns en lång uthusbyggnad av trä. I anslutning till fängelsegården, på södra sidan, ligger en fotbollsplan.

På själva fängelsegården finns kullerstenläggning utefter byggnaderna och som ränner ut från byggnadernas hörn. Den nordvästra delen av gården är gräsbevuxen och har plattlagda gångar och en sittmöbel; i övrigt är gården belagd med grus. Fotbollsplanen har sandbeläggning och omges av grässlänter; på norra sidan en rad stora granar. Mot den nordvästra delen av gården och mot fotbollsplanen finns höga trädstängsel.

FASADER

Byggnadens ursprungliga form och dekorer är relativt välbevarad, trots flera stora ingrepp under vårt århundrade; alla fönster har gjorts om och fått ändrad utformning och en låg verkstadshall har byggts till på östra sidan. Vidare har putsen förändrats. Väggarna täcks sedan cirka 1969 av en sprutad ytputs - ljus grå väggpartier samt bruna hörnlisener, portaler och taklister. På några fläckar skymtar ett undre, gult putslager fram.

Fängelsebyggnaden har sockel av granit i stora, ojämna block och över detta ett putsat band; den har kraftiga hörnlisener och en profilerad taklist som löper runt hela byggnaden och förkroppas vid hörnen. Gavelröstena, ovanför taklisten, har i hörnen plintar med tandsnittsliknande snedkonsoler upptill, en list efter takfallet samt upphöjt, rakt avskuret krön, dekorerat med snedkonsoler. I gavelfältet finns ett segmentbågigt fönster.

Entréfasaden har en tvåvåning indelning och saknar fönster. Via en hög dubbelfritrappa med järnräcke når man den segmentbåiga portalen. Den har djupa, raka smyggar med inramning av en profilerad list och en rektangulär, bandrusticerad omfattning med krönande rundbågefris och listverk. Däröver finns en i steg upphöjd yta. Pardörrarna, med kvadratiska fasettfyllningar och segmentbågigt överfönster med smårutiga spröjsar och galler, är ursprungliga. På grund av nedfallande puts finns sedan 1984 ett provisoriskt skyddstak över entrén. Fasadens övre våning artikuleras med tre rundbåiga nischer med gemensam list i underkanten och sammanhängande avtäckningsbågar. Till höger om fönstret i gavelröset finns en nyupptagen, liggande rektangulär ventilationsöppning.

Administrationsdalens sidofasader har sex fönsteraxlar i tre våningar. Fönstren byttes 1985 till helglasfönster med överfönster. Gallren är utanpåliggande och finns inte vid alla fönster. I vinklarna mot celldelen finns utgångar till fängelsegården - ursprungliga pardörrar med kvadratiska fyllningar och segmentbåiga

Sverfönster med ursprungliga galler; framför dörrarna granittrappor med järnräcken.

Den långa celldelen består arkitektoniskt av tre delar. En mitt-risalit motsvarar administrationsdelen; den har tre fönsteraxlar med stora rektangulära fönster i tre våningar. En brandstege från vindsvåningen har satts upp och därvid ett parti av taklisten kapats av (mitten av 1970-talet).

Fasadpartierna på var sida om mittrisaliten respektive administrationsflygeln artikuleras med fem fönsteraxlar i tre våningar. De från början låga, segmentbågiga cellfönstren förstörades 1913 och 1915 på norra sidans botten- och mellanvåning. Under 1930-talets senare del förstörades fönstren på södra sidan och troligen även de på norra sidans övervåning. Den nuvarande närmast kvadratiska formen, med utantågiggande galler, härrör från den stora ombyggnaden i början av 1950-talet.

Celldelens östra gavel har i bottenvåningen byggts för i och med tillkomsten av verkstadshallen 1974. De två övre våningarna har i mitten en grupp om tre lika stora segmentbågiga fönster under en rak list och med gemensam list i underkanten. Till höger om fönstren har en brandstege satts upp. I västra gavelns bottenvåning har det mittersta fönstret gjorts om till en dörr. Framför dörren finns en cementtrappa och under denna en källaringång.

Den envåninga verkstadshallen vid östra gaveln, uppförd 1974, förbinds med cellängan genom en lägre och smalare byggnadskropp. Tillbyggnaden har putsade väggar och en stor port på norra sidan samt högt placerade fönsterband på norra och södra sidorna.

TAK

Huvudbyggnaden har ett flackt sadeltak, täckt med enkelfalsad, svartmålad plåt. Skorstenar och ventilationshuvor är plåtklädda. Verkstadshallen har ett mycket flackt sadeltak, belagt med takpapp.

STÄNGSEL

Fängelsetomten avgränsas på framsidan av en ursprunglig mur med granitsockel och rikt formad krönlist, avtäckt med svart, falsad plåt. Den har samma sprutade, ljusgrå puts som byggnaderna; under finns även här en gul slätputs. Portalen till fängelsegården, till höger om entréfasaden, är ursprunglig; den är segmentbågig och har dörrar som utvändigt är plåtklädda och på insidan panelade. Motsvarande portal på vänstra sidan förstörades på 1970-talet och stängs med stora plåtdörrar.

Stängslet i nordväst är uppfört i en skiftesverksliknande teknik med H-stolpar av järn och mellan dessa horisontala plankor. På övriga sidor omges tomten av ett högt trädstängsel, som på de östra och sydöstra sidorna nedtill täcks av ett plank och i sydväst av

korrugerade glasfibersskivor. På östra sidan bildar stängslet ett ejusidigt utsprång på grund av att solfjädersformade rastgårdar tidigare låg här. Mellan själva fängelsegården och fotbollsplanen finns ett högt trådstängsel och ett likadant stänger av den nordvästra delen av fängelsegården. Dessa stängsel ersatte på 1960-talet det ursprungliga dubbla träplanket.

ÖVRIGA BYGGNADER

Byggnaden i det nordöstra hörnet av tomten uppfördes samtidigt med fängelsebyggnaden 1857 och användes då som vedbod m. m. 1876 byggdes den om till bostad för vaktmästaren och omkring 1930 flyttades domstolslokalen från administrationsdelens övre våning till denna byggnad. Efter att under en period ha fungerat som verkstad förvandlades byggnaden vid mitten av 1970-talet till skola. Den är uppförd i vinkel och har senare - troligen vid domstolsombyggnaden - byggts till, så att planen nu är rektangulär.

Byggnaden har låg granitsockel, putsade väggar och rikt profilerad taklist. Tre stora rektangulära fönster vetter mot norr; i övrigt finns endast fönster in mot fängelsegården. Den äldre vinkelbyggda delen täcks av ett sadeltak som är valmat åt väster och har en gavelfronton åt söder och över tillbyggnaden finns ett pulpettak. Invändigt är byggnaden helt ombyggd och moderniserad.

Den nordvästra byggnaden fanns också 1857 och användes då som tvättstuga; idag inrymmer den träningslokal för de intagna samt bastu, dusch och omklädningsrum. Den har låg granitsockel, putsade väggar och profilerad taklist samt valmat sadeltak, täckt med enkupigt tegel. Fönster finns endast mot fängelsegården - ett större, rektangulärt på södra sidan och några små, högt sittande på östra sidan. Dörren till dusch- och bastuavdelningen är en gammal celldörr med liggande panel och i omklädningsrummet finns en del gamla klädkrokar.

På södra sidan om fängelsebyggnaden finns en lång uthuslänga av trä. Den har locklistpanel på väggarna, målad med röd slamfärg, samt pulpettak, täckt med korrugerad plåt. Dess ålder är osäker men den fanns åtminstone före 1940.

KÄLLARVANINGEN

Förbindelsen mellan källaren under administrationsdelen och celldelen består i en passage, som, snett från tvärkorridoren under administrationsdelen, leder till celldelens nordvästra sidoskepp. Golvet är cementerat liksom i övriga källaren, medan väggarna består av i brådform gjuten cement, till skillnad mot övriga källaren, som har väggar av vitslamrad marksten eller tegelsten. Förbindelsegången bör alltså vara sekundär. Möjligen fanns ursprungligen en passage rakt ut till celldelens mittskepp.

Administrationsdelens källare nås via en trappa i byggnadsdelens sydöstra hörn. Källaren består av smala mitt- och tvärkorridorer och olika rum efter östra och västra sidorna. Korridorerna och några rumsenheter har plant tak medan andra utrymmen är välvda. Till den nuvarande elcentralen i administrationsdelens nordöstra hörn leder en gammal plankdörr och i dörröppningen och på väggen innanför finns väggmålningar - bland annat en trumpetblåsande ängel och kurbitsliknande former.

Källaren under celldelen nås via en trappa ner från passagen mellan administrations- och celldelarna. Källaren består av ett brett mittskepp med plant tak och tunnvalvda sidoskepp. I "gamla pannrummet", i byggnadskroppens mitt, öppnar sig mittskeppet mot södra sidoskeppet; murstockens grenar löper här samman och i de sydöstra och sydvästra hörnen finns mycket flacka kryssvalv. I början av 1950-talet avgränsades pannrummet med en vägg utbyggd i mittskeppet. Samtidigt uppfördes en - nu igenlagd - trappa ner från verkstaden i våningen ovanför samt sattes några dörröppningar igen, då det sydöstra sidoskeppet gjordes om till bränslerum; detta fungerar idag som arkiv.

På olika håll i källaren förvaras några gamla skåp och ett gammalt kassaskåp. I arkivet finns bland annat en del äldre fångkläder och andra gamla föremål.

ADMINISTRATIONSDELEN

Planlösningen har i bottenvåningen genomgått relativt små förändringar. Vaktrummet i det nordvästra hörnet var ursprungligen delat i två rum med en mellanvägg av trä - portvaxtersrum och mottagningsrum; denna vägg togs bort före 1927. Det mittersta rummet på västra sidan - badrummet - är intakt, medan det gamla fångknektarummet i sydväst delats upp i inskrivningsrum och förråd, varvid dörren mot tvärkorridoren sattes igen; en ny dörr hade tidigare tagits upp mot entrékorridoren. Köket, mitt på östra sidan, förstörades i början av 1950-talet, varvid norra väggen - mot det som ursprungligen var kökerskans bostadsrum - revs och nya mindre utrymmen avdelades i rummets norra del. Dessutom byggdes skafferiet i sydöst helt om, med flyttade väggar och dörrar.

Entré- och tvärkorridorernas golv är belagda med röda och vita keramiska plattor i ett diagonalt rutigt mönster; övriga golv på våningsplanet täcks av linoleummattor. Alla väggar är målade. Enstaka gamla golvlister har bevarats. Vid trappan finns helfranska pardörrar med glasrutor och franska gångjärn med halvklotformade sprintändar samt med segmentbågigt överljusfönster och ursprungligt foder. Foder av denna typ finns på ytterligare några ställen. I entrékorridoren finns tre dörrar med släta fyllningar och ramträ med en enkel vulstprofil och tvärkorridoren stängs på köksidan av med pardörrar av motsvarande utformning, men med glasrutor upptill. Fönsterbänkarna är ursprungliga på västra sidan och till en del på

östra sidan. De är dock täckta med en skiva och en list framtill. Det ursprungliga taket, med kälad övergång mellan tak och vägg, är synligt överallt utom i entrékorridoren.

Trappan, i administrationsdelens sydöstra hörn, är C-formigt svängd och har plansteg av räfflad kalksten samt putsade, gråmålade sättsteg. Den är i planen inskriven i en rektangel och i hörnen av denna finns en absidformad nisch respektive dörröppning till en toalett. Väggarna och det svagt välvda taket är målade.

Våning 1 tr - ursprungligen direktörsbostad - har kraftigt byggts om. I början av 1950-talet bröts i stort sett alla mellanväggar upp, då större delen av våningen gjordes om till matsal för de intagna; kyar blev endast väggarna mot korridorerna. Det gamla köket i sydöst gjordes om till diskrum och i mittkorridoren inordningställdes förråd och serveringsrum med bardisk mot väst. Senare har en läkarmottagning skapats mitt på östra sidan och serveringsutrymmet flyttats.

Alla golv täcks av linoleummattor, utom trapphuskorridorerna, som är lagt med parkett. Väggarna är målade. På våningen finns fyra masonitklädda fyllningsdörrar och de ursprungliga fönsterbänkarna är bevarade, fast med täckt ovan- och framsida. Det ursprungliga taket, med kälad övergång mellan vägg och tak, är fortfarande synligt.

I övervåningen inrymdes ursprungligen domstolslokaler och - i sydöst - två sjukrum. Tingssalen i byggnadsdelens nordvästra hörn delades i början av 1950-talet upp i tjänsterum och senare har det sydvästra rummet delats i två. Några dörrar har därvid satts igen och någon ny tagits upp.

Golven täcks i tvärkorridor och större delen av mittkorridoren av parkett och i övrigt av linoleummattor. Väggarna är tapetserade i rummen och målade i korridorerna. En enkel sockelpanel finns i det tidigare förmaket i sydväst och profilerade golvlister i några av de andra rummen. Sex fyllningsdörrar är bevarade, varav tre täcks med masonitskivor. Några av dem har franska gångjärn med runda knoppar. Ursprungligt dörrfoder av empiriknande typ finns på flera ställen och därtill några andra profilerade foder. Fönsterbänkarna är ursprungliga men har i de flesta fall täckt ovan- och framsida. Ett överljusfönster finns kvar över dörren vid passagen till celldelen; de andra har satts igen i och med att taket sänktes i längdkorridoren. En rikt profilerad taklist finns i det tidigare förmaket i sydväst; direktörens rum i nordöstra hörnet har kälad taklist med litet språng mot vägg och tak och övriga rum kälad övergång mellan vägg och tak.

CELLELEN

Celldelen var ursprungligen öppen i mittpartiet genom alla tre våningarna; runt rummet, utanför dörrarna till cellerna löpte då

balkonger och framför trappan i byggnadens mitt finns en tvärlagd brygga. I början av 1930-talet lades delar av de öppna bottarna närmast gavlarna och vid trappan igen och på 1950-talet de resterande delarna, så att breda korridorer skapades. Samtidigt delades byggnadskroppens mittparti av med övertvårande väggar. I övrigt har planlösningen i de två övre våningarna inte förändrats nämnvärt.

Bottenvåningen har kraftigt förändrats. Den västra fjärdedelen avdelades i början av 1960-talet som slutet avdelning och gjordes i början av 1970-talet om till besöksavdelning och cellerna på norra sidan till omklädningsrum för personalen samt, längst bort, en observationscell. Korridoren i besöksavdelningen fungerar även som skolasal. Den har linoleumgolv, målade väggar och plattor i taket. De flesta dörröppningarna på norra sidan är igensatta och de på södra sidan har fått nya dörrar. Karmarna till de gamla dörrarna finns dock kvar i cellväggens innerliv. Besökscelliderna har liksom cellerna på våning 1 tr vålvt tak och är, bortsett från att de saknar dörrfoder, likadana som dessa.

Resterande del av bottenvåningen inrymmer sedan början av 1950-talet verkstad; alla cellerna i nordöst och sydöst har släpits ihop och delvis öppnats mot korridoren. De tre segmentbågiga öppningarna som från början fanns i kortänden är - bortsett från dörren i mitten till den nya verkstadshallen - igensatta men syns som sprickor i putsen. Golvet i verkstadsutrymmena är cementerat men i arbetsledningens rum, i södra sidans mittparti och korridorens västra del, täckt med linoleummattor. Väggar och tak är putsade och målade. Gjutjärnstrappan, som är rak med svängda ändar, döljs av en vägg. Trappstegen har täckts in men detta har på några ställen lossnat och sättstegen, i form av diagonalrutiga galler, blivit synliga. Av äldre snickerier finns endast kvar en masonitklädd fyllningsdörr till den mellersta "fönstercellen" mitt på södra sidan och en dörr med stenprofil och fyra rektangulära fyllningar till en tidigare mörkercell i byggnadens mitt, idag omgjord till toalett.

I de två övre våningarna är gjutjärnstrappan öppen men trappstegen är även här täckta. På våning 1 tr är en toskansk kolonn och räcket, med fasade stöd och rak överliggare, bevarade; i övervåningen finns ett modernt, enkelt räcke. Korridorerna fungerar som uppehållsrum, med sittmöbler, biljardbord, TV etc. I gaveländarna släpps ljuset in genom trefönstergrupper, som delvis bevarar ursprungligt galler. Korridorerna har linoleumgolv och målade väggar. På våning 1 tr finns, liksom i bottenvåningen, ventilationshål snett över celldörrarna men dessa saknas i övervåningen. Alla celldörrar är ursprungliga, med liggande panel på utsidan men med masonitklädd insida. I den tidigare frigångsavdelningen, i mellanvåningens västra del, har dörrarna fått nya lås men i övrigt är de gamla låsen bevarade. På mellanvåningen finns dessutom kvar fyllningsdörren till den mellersta "fönstercellen" fast den idag är masonitklädd, samt stenprofildörren till den tidigare mörkercellen. Cellerna har linoleumgolv samt målade väggar och tak. Luckorna till

de gamla pottskåpen finns genomgående kvar och dessa alla gäller
fodret på dörröppningens insida.

VINDSVÅNINGEN

Vinden är till stor del inredd. I mittpartiet och över cellängans
östra del finns sedan mitten av 1970-talet personalutrymmen av
olika slag. Man når våningen via administrationsdelens trappa. I det
första utrymmet finns en utställning av gamla föremål, en soffa,
fång- och vaktkläder m m och längre bort finns vilrum, dusch, WC,
pentry, sammanträdesrum och kaffierum.

Större delen av vinden över administrationsdelen utgörs annars
av en kallvind, med bevarad brandbotten av storstenstegel samt
panelade väggar och undersida av takstolen. Stora ventilations-
anläggningar har inrymts i denna del av vinden.

Vinden över celldelens västra halva har tilläggsisolerats, med
höjd golvnivå (1984). De låga, vitslammade väggpartierna samt
takstolen av kraftigt timmer och med bred takpanel är dock synliga
här. En hel del gamla fönsterbågar och dörrar förvaras på vinden.

Hälsn NIM

MILS AHLBERG

FÅNGELSER I SVERIGE

kulturhistorisk inventering av äldre kriminalvårdsanstalter

RIKSANTIKVARIEMÅBETET
Sektionen för byggnadsdokumentation 1984

Karlskronafängelset togs i bruk 1851. Byggnaden reser sig monumentalt på Trossöns norra sida, som en utpost mot fastlandet. Den omges av huvudsakligen låg bebyggelse av delvis hög ålder.

I exteriören har främst dörrarna och fönstren förändrats - delvis helglasfönster och ett nypptaget vaktfönster i entrefasaden. Ursprungliga cellfönster och galler finns i delar av bottenvåningen. Fängelsebyggnaden har nyligen putsats om med kalkbruk. Mot norr finns en modern tvåvåning verkstadsbyggnad och andra tillbyggnader döljer sig bakom muren. Interiören är - bortsett från större delen av bottenvåningen - välbevarad, med en stor del av den äldre inredningen i behåll. Celldörrarna är dock nya. Karlskronafängelset är ett av de mycket få som från början hade vattentätaletter.

Vänersborgsfängelset, taget i bruk 1851, är beläget i foden av en gata som är något snett orienterad i förhållande till den övriga rutnätsstaden och utgör en rest av en äldre stadsplan. Fängelsebyggnaden höjer sig monumentalt över den låga kringliggande bebyggelsen, bland annat det gamla fängelset från 1801 och framför fängelset ett par av de få hus som undgick stadsbranden 1834.

Exteriören är välbevarad. Invändigt är administrationsdelen väl bibehållen, med den fasta inredningen bevarad i stor utsträckning. Även celldelens två övre våningar är välbevarade. En ursprunglig sidobyggnad har bevarats och ursprunglig omfattningsmur på två sidor; det plåtklädda planket på övriga sidor är med största sannolikhet också ursprungligt. Ett sådant dubbelt plank, med lutande sidor, har bevarats endast på ytterligare en plats (Umeå).

Fängelset i Kalmar togs i bruk 1852 och är det största av de bevarade T-formade fängelserna. Det är beläget på ravelinen Prins Carl med Västerport, stadens gamla infart, tvärs över vallgraven. Anstalten har ett fritt läge och syns på ett monumentalt sätt vida omkring.

Gavelröstena har förändrats och låga tillbyggnader döljs bakom murarna. Interiören är, med undantag för bottenvåningen, välbevarad med till stor del bibehållen inredning. Fängelset och den planterade gården omsluts på norra, östra och södra sidorna av en ursprunglig kalkstensmur med två portaler och små, rikt formade torn.

Västeråsfängelset, taget i bruk 1857, är beläget i en skogsbacke bakom slottet, strax utanför den gamla stadskärnan. Omgivningen består i norr av landstingsbyggnader av skiftande ålder och i söder av järnvägen och en trafikled; åt sydöst ligger Mälaren.

Fasaderna är relativt välbevarade men fönstren mer förändrade än på annat håll. I interiören är administrationsdelens bottenvåning och våning 2 tr relativt välbevarade, liksom cellängans två övre våningar. Till anläggningen hör två ursprungliga sidobyggnader och ursprunglig mur på framsidan, med en ursprunglig portal.

Härnösandsfängelset togs i bruk 1861 som det minsta av de T-formade fängelserna. Det skiljer sig i dekoren från alla övriga i